

УДК 94(477):291.37

Петренко І.М., Полтавський університет споживчої кооперації України

Петренко Ірина Миколаївна (1977 р.н.), кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України. Закінчила у 2000 році історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Автор 30 наукових публікацій та співавтор колективної монографії. Основні наукові інтереси – *історія народної освіти України*.

Роль паломництв у вихованні учнів церковно-парафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття

У статті охарактеризовано роль паломництв у вихованні учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наголошено на значенні цих заходів у процесі згуртування учнівського колективу, вихованні позитивних якостей у дітей, їх моральному та фізичному розвитку. Охарактеризовано внесок парафіяльного духовенства та вчителів у справу організації паломництв.

The author analyses the role of pilgrimage in the upbringing of pupils of church-staff schools of Left Bank Ukraine in the end of 19-th – early 20-th centuries. Big importance of such measures for the cohesion of pupils, their ethical and physical development is pointed out. There is also presented the contribution of parish clergy and teacher to the organization of pilgrimages.

На сучасному етапі розвитку українська система освіти все більше звертається до основ духовності нашого народу. Упродовж століть навчально-виховний процес в українській початковій школі був неодмінно поєднаний із засвоєнням християнських цінностей, що позитивно впливало на формування духовності учнів. Після проголошення незалежності України спостерігається тенденція до поступового зближення церкви і школи, що й зумовлює актуальність обраної теми дослідження.

При українських храмах відкриваються недільні школи, де широко практикується організація паломництв як одного із напрямків духовного та морального виховання дорослих і дітей. В організації таких паломництв немає нічого специфічного. Адже бажання відвідати святині, відчутти їхню позитивну духовну енергію, усунути тягар гріхів – все це так само властиве всьому людству, як і релігійні почуття. Об'єктами паломництв в усі часи були природні або антропогенні об'єкти, визнані священними (сакральними). У Російській імперії паломництво до святих місць набуває у ХІХ ст. величезних масшта-

бів. Прощу здійснювали всі – від селян до великих князів. У таких умовах зростає інтерес до вивчення ролі паломництв у вихованні та навчанні учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України кінця ХІХ – поч. ХХ ст., адже то був час їхнього найвищого розвитку.

У вітчизняній історіографії питання про роль паломництв у вихованні учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України не було предметом спеціального наукового дослідження. Дана проблема вивчалася фрагментарно, лише в окремих напрямках і аспектах. Однак, дана стаття була б неможливою без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання. Серед них виділяються досить цікаві дослідження С.О. Гладкого, О.В. Кравченко, Г.В. Степаненко, В.Н. Жук [1]. У них автори аналізують просвітницьку діяльність духовенства, розглядають питання про виховне значення паломництв. Однак, не дивлячись на це, в цілому слід відзначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти проблеми, як роль православного парафіяльного духовенства в організації паломництв для учнів церковнопара-

фіяльних шкіл Лівобережної України кінця XIX – початку XX ст., їхнє значення у процесі виховання підростаючого покоління, ставлення учнів і батьків до участі в них. Тому нез'ясованість цього питання в сучасній історіографії спонукало автора вдатися до висвітлення даної проблеми.

Основною метою даного дослідження є показати та проаналізувати роль паломництва у процесі виховання і навчання учнів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. Для досягнення поставленої мети необхідно виявити причини і наслідки організації паломництва для дітей, показати їх значення у процесі морального, духовного та фізичного розвитку учнів, а також у розширенні їхнього кругозору, охарактеризувати внесок православного парафіяльного духовенства у справу організації паломництва. Методологічна база статті ґрунтується на основі принципів історизму та об'єктивності. Зазначені принципи були реалізовані за допомогою загальнонаукового логічного методу і специфічно-історичних – порівняльно-історичного, хронологічного, історико-географічного.

Особливості теоретико-методологічної основи дослідження обумовили використання в ньому місцевої церковної періодики кінця XIX – початку XX ст. Тому джерельною базою статті стали матеріали періодичних видань: „Полтавських єпархиальних ведомостей”, „Черниговських єпархиальних известий”, „Веры и разума”. У них вміщено розпорядження єпархиального управління, звіти спостерігачів церковнопарафіяльних шкіл, спогади з педагогічного досвіду роботи вчителів, що дає можливість достовірно та неупереджено висвітлити поставлену проблему. Таким чином, використання зазначених вище публікацій не тільки створило джерельну базу дослідження, а й допомогло автору вирішити завдання даної статті.

У 1884 р. уряд Російської імперії розробив і видав „Правила про церковнопарафіяльні школи”, що означало новий етап у розвитку початкових навчальних закладів духовного відомства. З того часу ці школи отримали державну підтримку і стали важливою ланкою системи освіти. Церковнопарафіяльні школи дали початкову освіту цілим поколінням українських селян, навчили їх нормам християнської моралі, що позитивно впливало на формування їхньої культури. Проте, не можна не враховувати того факту, що внутрішня освітня політика царської Росії і Святішого Синоду була спрямована на русифікацію, денационалізацію українського народу, прищеплення любові й покірності самодержавству. Але в той же час не слід нівелювати значення початкової церковної освіти у справі підвищенні загального рівня освіченості населення. Не слід та-

кож недооцінювати той факт, що Св. Синод все-таки піклувався про початкову народну освіту через свої школи: вирішував матеріальні, педагогічні, організаційні проблеми, намагаючись своїми заходами пристосуватись до реальних потреб населення.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. релігійна освіта і виховання визначалися як взаємодіючі складові єдиного процесу виховання. Православна церква протягом віків свого існування виробила особливі засоби морально-релігійного виховання, створила свою цілісну систему впливу на людину. Саме тому велике значення у вихованні та розвитку учнів церковнопарафіяльних шкіл відігравали паломництва до святих місць. Подібні заходи були засобом боротьби з рутинною, шаблонністю, механічністю у навчальних закладах [2]. Це розуміли вчителі церковнопарафіяльних шкіл, серед яких були люди з достатнім рівнем знань і прогресивних поглядів.

Як правило, шкільні паломництва відбувалися наприкінці навчального року, у травні-червні, коли вже було тепло. Такі поїздки назавжди закарбовувалися у пам'яті учнів, тому що діти, в основному, вперше у своєму житті залишали батьків, рідні оселі, звичне повсякденне життя та вирушали у подорож під керівництвом своїх учителів і духовних наставників.

Умовно за напрямками шкільні паломництва можна поділити на такі: 1) піші у межах своєї парафії чи єпархії; 2) у сусідні губернії; 3) поїздки на далекі відстані.

Серед губерній Лівобережної України Полтавська займала перше місце за мережею поширення церковнопарафіяльних шкіл. Відомими центрами паломництва на Полтавщині наприкінці XIX ст. були Козельщинський Різдвяно-Богородицький жіночий монастир, де знаходився чудотворний образ Божої Матері, яку віруючі називали Заступницею і похвалою землі Полтавської, Полтавський Хрестовоздвиженський, Лубенський Мгарський Свято-Преображенський чоловічі монастирі.

Слава про Козельщинський монастир линула далеко за межі єпархії. Заснований наприкінці XIX ст., він був наймолодшим серед монастирів, що існували у Полтавській єпархії в дореволюційні роки. Свого часу цей заклад був значним духовним, культурно-освітнім і благодійним центром.

Маємо відомості, що багато вчителів церковнопарафіяльних шкіл прагнуло познайомити своїх вихованців із цим духовним куточком краю. Тому організовували до Козельщини паломництва, хресні ходи, екскурсії. Зокрема, 9 травня 1897 р. в церковнопарафіяльній школі с. Комарівки Кобеляцького повіту закінчився навчальний рік. 6 учениць школи отримали посвідчення про закінчення курсу навчання, решта

показала хороші знання на екзаменах. Щоб зроби́ти дітям наприкінці навчального року якийсь подарунок духовного характеру і розширити їхній кругозір, учитель Григорій Насветов організував паломництво до Козельщини на поклоніння образу Божої Матері. У його педагогічній практиці це вже було не вперше. До того, працюючи народним вчителем у с. Чорбівці, він навесні 1891 р. з кількома хлопчиками та дорослими жителями села відвідали Козельщину. Але тоді були хлопчики, а тут побажали взяти участь у паломництві і дівчатка, багатьом із яких було не більше 9 років. Юних паломників погодилися супроводжувати 6 дорослих чоловіків – півчих місцевого церковного хору та 2 віруючі жінки. На чолі групи паломників стали: викладач Закону Божого у школі Г. Насветов, учительки церковнопарафіяльної школи С. Шамраєва та народного училища А. Черемхович [3].

Діти, навіть найменші, незважаючи на те, що спершу дощило, а потім пригріло сонечко, всю дорогу йшли пішки. З цікавістю спостерігали за всім, у тому числі, як їхали поїзди, що їх дехто з учнів бачив уперше. Нарешті паломники прибули до стін обителі, де їх сердечно зустрічали насельниці монастиря разом з ігуменею Олімпіадою, казначеєм матір'ю Анфірою і священнослужителями. Два дні їх гостинно приймали, годували обідом у ідальні жіночої монастирської школи. Діти та вчителі були присутніми на богослужіннях у храмах, ознайомилися з монастирем. Краса і велич обителі, чудовий спів сестер, сердечний прийом – все це справляло величезне враження. Дітям подарували хрестики, іконки, солодощі. Вони говорили, що знаходяться ніби в раю, їм навіть не хотілося йти з монастиря.

Повертаючись додому, юні паломники почували себе щасливими, ділилися враженнями, навіть не звертали уваги на дощ, який двічі заставав їх у дорозі. Почувши знайомий спів, назустріч їм висипали рідні, односельці. На очах у паломників, їхніх рідних і близьких були сльози радості. Діти розійшлися по домівках щасливі, веселі, несучи скромні дарунки, отримані в обителі, і ще довго пам'ятали все побачене й почуте у ті дні.

Не менш цікаво розповів у часописі „Полтавские епархиальные ведомости” козельщинський священник Федір Зубковський про те, як відвідали обитель паломники – учні та вчителі Шилівської церковнопарафіяльної школи Зіньківського повіту Полтавської губернії. Він пише, що 3 травня 1899 р. мешканці Козельщини, які вже готувалися до сну, були вражені гучним співом. Він мав церковний характер, і вже чітко біля самих стін обителі було чути: „Радуйся, Радосте наша, збав нас від всілякого зла й уголи наші печалі!”. Хоча імла майже зо-

всім оповила землю, але, дякуючи слабкому світлу молодого місяця, можна було бачити численні постаті тих, хто співав, які виднілися вдалині. Вони йшли до Козельщинського монастиря. Паломників було багато і співали так натхненно, що той гармонійний спів линув до неба.

Обитель не готова була прийняти таку велику кількість гостей, тож там відразу розпочалося клопотання, аби пошвидше розмістити богомольців. Їх було близько 400 чоловік, а пройшли вони, співаючи, хресним ходом, шлях у 43 версти, і весь час із ними йшов священник.

Виявилось, що у Шилівці ініціаторами походу теж виявилися учні та вчителі місцевих церковнопарафіяльних шкіл, до яких приєдналося близько 300 віруючих односельців. Дізнавшись про це, місцевий священник, отець Автоном, вирішив надати цьому походу урочистішого характеру, запропонувавши взяти із храму хрести, корогви та невелику Козельщинську ікону Божої Матері й хресним ходом відправитися до Козельщини. Коли вони проходили через села і хутори, місцеве населення зустрічало їх із захопленням, давало гроші на молитви, пов'язувало хрести та корогви вишитими рушниками. По дорозі до паломників приєдналося ще близько 100 чоловік і, таким чином, до обителі прийшло їх вже понад 400.

В обителі всі були радо схвилювані приходом цих пізніх і численних гостей. Годували їх, пригощали чаєм. Матушка ігуменя подарувала дітям хрестики, ікони та гостинці. Із задоволенням слухала, як вони співали релігійні пісні. На третій день паломники тим же хресним ходом і під передзвін монастирських дзвонів пішли зворотнім шляхом, несучи з собою Козельщинську ікону Божої Матері, яку з ініціативи свого священника купили в обителі за 130 руб. Дивлячись на неї, вони співали: „Радуйся, Радосте наша, збав нас від всякого зла й уголи наші печалі!” З цією піснею-молитвою вони вийшли з обителі, і ще довго до Козельщини долітали слова чудового духовного співу [4].

Часто вчителі та священники організували паломництво до Києва, як одного із давніх духовних центрів, де знаходилися знамениті Софійський собор, Києво-Печерська Лавра та інші культові споруди, куди прагнули потрапити прочани.

У 1902 р. священник, вчитель церковнопарафіяльної школи с. Городні Прилуцького повіту Полтавської єпархії організував поїздку учнів до Києва. Там паломники зустрілися із вихованцями Гурбинської другокласної школи і разом продовжили мандрівку. Прочани відвідали Києво-Печерську Лавру, де зустрілися із отцем-намісником, оглянули найважливіші історичні місця Києва. Зупинилися в Михайлівському Зо-

лотоверхому монастирі, де безкоштовно отримали притулок та їжу [5].

14-19 червня 1903 р. 50 учнів і 5 наставників Хаєнківської та Вороньківської церковних шкіл Полтавської єпархії, у супроводі своїх наставників, з метою поклонитися святиням, здійснили паломництво у Київ. Головним керівником екскурсії був священник М. Раєвський. Учні протягом чотирьох днів оглянули храми Києва, говіли в Києво-Печерській Лаврі, де їм подарували хрестики, поклонилися мощам святих. Діти були в захопленні від міста, де побачили багато такого, чого не було в селі, наприклад, каталися на пароплаві по Дніпру та на трамваї [6].

Священик К. Чеберда у 1903 р. організував паломництво учнів церковнопарафіяльної школи хутора Верескуни Прилуцького повіту Полтавської єпархії до Києва. Діти оглянули Києво-Печерську Лавру, Михайлівський і Софійський собори, а на Володимирській гірці – пам'ятник князеві Володимирі, побували на виставці в історичному музеї. Після відвідання учнями Софійського собору К. Чеберда писав: „Тут своїх хористів я поставив біля хору пана Калішевського, і вони отримали високу естетичну насолоду та багато чому навчилися, слухаючи церковний пісенспів у чудовому виконанні цього відомого хору... Від душі раджу всім моїм колегам частіше здійснювати подібного роду екскурсії. Сприятливий вплив їх на виховання дітей безсумнівний” [7].

У 1904 р. 27 учнів та 3 вчителі церковнопарафіяльної школи містечка Сенча Лохвицького повіту Полтавської губернії відвідали Київ. Там вони побували у Києво-Печерській Лаврі, на Аскольдовій могилі, оглянули Миколаївський військовий собор, Володимирський собор, мощі святої Варвари, Михайлівський монастир, Золоті Ворота, приміщення Київського університету Святого Володимира, відвідали Братський і жіночий Флоридський монастирі, Андріївську церкву, Софійський собор, пам'ятник Богдану Хмельницькому [8].

Для жителів сіл та хуторів паломництва їхніх дітей були виключною подією, тому що селянське життя не відзначалося різноманітністю, тяжка сільськогосподарська праця забирала багато сил і часу. Тому батьки раділи, коли їхні діти мали змогу вирватися із повсякденного трудового життя та відвідати святі місця. Коли діти поверталися із паломництв і екскурсій, односельці цікавилися, розпитували їх про побачене й почути під час поїздки.

Для Полтавської єпархії були характерні паломництва за межі губернії, на далекі відстані. У 1912 р. завідувач Ромоданівської другокласної залізничної церковнопарафіяльної школи священник Олексій Станіславський організував паломництво учнів до м. Белгород, де діти побували у

Свято-Троїцькому соборі, приклалися до мощей святого Іоасафа. На зворотному шляху відвідали Полтаву, безпосередньо Сампсоніївську церкву та Хрестовоздвиженський монастир [9].

Паломництва стали вже традицією для учнів цієї школи. Тому, вже у наступному, 1913 р., учні та вчителі цієї школи під керівництвом того ж Станіславського здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря [10].

У 1915 р. з ініціативи завідуючого Полтавської двокласної церковнопарафіяльної залізничної школи Миколи Уловича, діти під його керівництвом, попечителя школи, інженера В. Боровка та членів учительської корпорації, здійснили паломництво на Соловецькі острови [11].

Паломництва були характерні і для церковнопарафіяльних шкіл Чернігівської єпархії. Там, як правило, такі поїздки здійснювалися до центру єпархії, стародавнього міста Чернігова, де учні відвідували місцеві святині. Зокрема, із благословення Антонія, єпископа Чернігівського і Ніжинського, 23 квітня 1901 р. 29 учнів церковної школи с. Красне Чернігівського повіту після закінчення навчального року, здійснили паломництво до Чернігова з метою поклонитися святому Феодосію і місцевим святиням. Організатором паломництва виступив завідувач школи, священник Андрій Тимошевський. Діти побували на богослужінні, висповідались, приклалися до святих, нетлінних мощів святителя Феодосія, відвідали відомий Єлецький монастир, з цікавістю оглянули місцеві пам'ятники, причому вчитель, у короткій та доступній для дитячого розуміння формі, пояснив значення пам'яток в історії. Наприкінці екскурсії юні паломники відвідали Троїцький монастир, де приклалися до чудотворного образу Божої Матері, та Іллінські печери [12].

У Харківській єпархії, яка стала наприкінці XIX ст. визначним центром церковно-шкільної справи, теж були популярними паломництва. Так, 26 травня 1896 р. учні Степанівської церковнопарафіяльної школи відправилися до Святих Гір Ізюмського повіту Харківської губернії. Паломників радо зустрів архімандрит Вассіан, запропонувавши їм зупинитися у монастирі. Дізнавшись про те, що із прибулими був шкільний хор, запропонував регенту (керівникові учнівського хору) проспівати у Покровській церкві ранкову літургію. Особливістю церковнопарафіяльних шкіл було те, що при деяких із них діяли співочі учнівські хори. У них здібні діти привчалися виконувати найбільш поширені молитви і церковні пісні. Це було одним із засобів естетичного виховання підростаючого покоління.

Звістка про присутність учнів Степанівської школи і те, що шкільним хором буде проспівана літургія, швидко рознеслася серед мешканців

сусідніх сіл та хуторів. Наступного ранку, до початку літургії, церква вже була переповнена молільниками. Учні-хористи церковнопарафіальної школи виконали літургію. Потім діти познайомилися з мальовничою природою на берегах річки Дінця, а також відвідали церкву святих Антонія і Феодосія, інші святі місця [13].

У 1900 р. учні 7 церковнопарафіальних шкіл міста Сум Харківської єпархії здійснили паломництво до села Мала Чернеччина, де знаходився стародавній храм, збудований оригінальним стилем [14].

Паломництва та екскурсії сприяли не лише розширенню кругозору учнів церковнопарафіальних шкіл, але і їхньому духовному та естетичному вихованню. Наприклад, священник Феоділ Булдовський під час організованого ним паломництва учнів Маячківської церковнопарафіальної школи Полтавської єпархії до Києва, ознайомив їх із Києво-Печерським патериком. Свої враження від цього він описав так: „...ця бесіда не залишиться марною і безслідною. Великі християнські чесноти: любов, віра, скромність, смирення, втілені в живих образах давніх подвижників, назавжди закарбуються в серцях юних слухачів і принесуть бажані результати” [15].

Нерідко на шкільні паломництва жертвували кошти попечителі шкіл, благодійники, приватні особи. Зокрема, попечитель однієї із церковнопарафіальних шкіл Полтавської єпархії Василь

Львович Величко організував паломництво 62 учнів до Чернігова. Всі витрати він взяв на себе, і на згадку кожному учневі подарував ікону святого Феодосія Чернігівського [16].

Таким чином, паломництва до святих місць справляли велике враження на учнів, сприяли їх релігійно – моральному та фізичному вихованню. Діти радо оглядали історичні місця, знайомилися із залишками старовини, що мало освітнє значення, а замишування красою рідної природи, спілкування учнів і вчителів один із одним згуртовувало шкільний колектив, духовно об'єднувало. Всі жваво обмінювалися враженнями, перетворювалися на одну дружню сім'ю. Це сприяло вихованню в учнів таких якостей, як товариськість, взаємодопомога, дружба, ввічливість, щирість, діти вчилися цінувати порядок, бути справедливими, любити і поважати старших, що мало велике значення для їхнього розвитку. Читання житій святих, участь у хресних ходах, церковних співах було елементом морального виховання учнів, джерелом позитивних прикладів для дитини, хоча головна мета паломництв все ж була релігійна – поклонитися місцевим святинам.

Дана стаття торкається періоду кінця XIX – поч. XX ст. й охоплює межі лише Лівобережної України, тому подальші розвідки будуть спрямовані на розширення хронологічних і територіальних рамок дослідження.

Література

1. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіального духовенства православних єпархій України на початку XX століття. – Запоріжжя: ЗДУ, 1997; Кравченко О.В. Благодійна діяльність православної церкви в Харківській єпархії (1799-1917 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна – Х., 2003; Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002; Жук В.Н., Сердюк Г.Д. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. – Полтава: „АСМІ”, 2004.
2. Исторический очерк развития церковных школ за истекшее двадцатипятилетие (1884-1909 гг.). – СПб., 1909. – С. 229.
3. Насветов Г. Хождение на богомолье в Козельщинскую обитель // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 17. – С. 651.
4. Зубковский Ф. Необычайное паломничество // Там само. – 1899. – № 17. – С. 699.
5. Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев // Там само. – 1902. – № 28. – С. 1231.
6. П-ий Н.С. Паломничество в г. Киев // Там само. – 1903. – № 22-23. – С. 997.
7. Чеберда К. Образовательная экскурсия в г. Киев и Чернигов церковно-приходской школы х. Верескунов Прилукского уезда // Там само. – 1903. – № 24. – С. 1033, 1036.
8. Савченко А. Общеобразовательная экскурсия учащихся и учащихся Николаевской церкви церковно-приходской школы местечка Сенчи Лохвицкого уезда Полтавской епархии в город Киев // Там само. – 1904. – № 26. – С. 1003.
9. Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской второклассной церковно-приходской железнодорожной школы в г. Белгород и посещение г. Полтавы // Там само. – 1912. – № 24. – С. 1566, 1572.
10. Щербина Ф. Паломничество учащихся и учащихся Ромодановской церковно-приходской железнодорожной школы в Лубенский Спасо-Преображенский монастырь // Там само. – 1914. – № 24. – С. 2084.
11. Паломничество Полтавской двухклассной церковно-приходской железнодорожной школы на Соловецкие острова // Там само. – 1915. – № 7. – С. 604.
12. Паломничество к святым местам г. Чернигова учеников церковной школы С. Красного Черниговского уезда // Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. – 1901. – № 15. – С. 539.
13. Паломничество учеников Степановской церковно-приходской школы в Св. Горы Изюмского уезда Харьковской губернии // Церковные ведомости. – 1896. – № 35. – С. 1283.

-
14. Известия и заметки // Вера и разум. – Т. III: Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 19. – С. 535.
15. Коропов М. Путешествие учеников и учениц Маячской церковно-приходской школы к Киевским святыням // Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1897. – № 24. – С. 910.
16. Раевский М. Паломничество школы в Чернигов // Там само. – 1904. – № 1. – С. 13.

Надійшла до редколегії 05.09.2006 р.